Brussel, 14 februari 2020

KONING LEOPOLD II EN DE VRIJSTAAT CONGO

De raad van beheer van de Koninklijke Belgisch Afrikaanse Unie (www.urba-kbau.be), opvolger van UROME-KBUOL, heeft via de pers het plan vernomen om een film over de erfenis van Koning Leopold II in de Congo Vrijstaat (CVS) nieuw leven in te blazen.

We hopen dat sinds 2013 het team dat verantwoordelijk is voor de voorbereiding van dit zeer controversiële onderwerp (zie het artikel van MIKE FLEMING JR op donderdag 12 september 2013) in staat is geweest om betrouwbare, zelfs echt wetenschappelijke informatie over dit onderwerp te verzamelen.

Als zo'n verzamelen van betrouwbare gegevens niet is gebeurd, kan men alleen maar hopen dat er een beroep wordt gedaan op onpartijdige experts om u te helpen een waargebeurd verhaal op te bouwen, in tegenstelling tot het soort documenten vol met ongegronde beschuldigingen die zo vaak door een horde van antikoloniale ideologen worden herhaald.

Als u meer wilt weten over de onafhankelijke staat Congo, raden we u ten zeerste aan de 15 artikelen van Frederick Starr (http://www.gutenberg.org/files/50567/50567-h/50567-h.htm te lezen) gepubliceerd in de Chicago Tribune (20 januari tot 3 februari 1909).

Deze Amerikaanse antropoloog, zelfbelijdend antikolonialist, bracht 13 maanden door in het Congobekken om ter plaatse de aanklachten tegen Koning Leopold II te verifiëren.

Sinds het begin van de anti-Leopold II-campagne, die in de jaren 1895/1910 in het Verenigd Koninkrijk begon, hebben historici te goeder trouw zoveel gepubliceerd dat hun bijdragen niet langer kunnen worden genegeerd. Helaas aarzelen teveel pseudo-historici en zelfs echte maar ideologisch bevooroordeelde historici niet, ook vandaag nog, om de waarheid te schenden en een gemanipuleerde geschiedenis uit te vinden.

In reactie op dit kwaad publiceerde onze vereniging onlangs een brochure getiteld "Terugblik op het verleden" met een bloemlezing van genegeerde feiten en "verontrustende" getuigenissen van neutrale waarnemers uit verschillende landen. Vier van onze leden hebben ook een boek gepubliceerd dat gebaseerd is op feiten en feiten: "Congo in de Belgische tijd". Een ongemakkelijke realiteit. Assessment en prestaties

(1885 - 1960)",(uitgeverij Dynamedia, Brussel, 2019). Dit boek weerlegt de meedogenloos verspreide leugens in de lastercampagne die eerst in het Verenigd Koninkrijk opgezet werd, en dan herhaald in de Verenigde Staten. (In een latere paragraaf, lichten we de oorsprong van deze campagne toe).

Hier zijn enkele feiten over onderwerpen die systematisch worden aangepakt wanneer de kwestie van de Congo Vrijstaat wordt aangepakt:

1. De onpartijdige historici zijn het erover eens dat de toenmalige vermindering van de bevolking aan verschillende oorzaken te wijten was, waaronder: ziekten (slaapziekte, pokken, malaria, enz.), gebrek aan hygiëne , algemene hongersnoden en vooral de onophoudelijke stammenoorlogen, met het inherente verspreid kannibalisme en tenslotte, vooral de slavenhandel van het Oosten die eeuwenlang door de Arabo-Swahili, zoals Rumalisa, Rashid en Tippo Tip bedreven werd. Hoewel misdaden gepleegd door bepaalde personen in het kader van de rubberhandel niet te ontkennen zijn en veroordeeld worden , kunnen ze zeker niet worden geacht een beslissende invloed te hebben gehad op de decimering van de bevolking.

2. Als Vorst met een groot vermogen van de toenmalige tweede industriële wereldmacht, en één van de enige staatshoofden in de leidende westerse wereld die geen kolonie had, wilde Leopold II zich verheffen tot de rang van de andere Staatshoofden die wél een koloniaal rijk hadden. Na meerdere mislukte pogingen in verschillende delen van de wereld vestigde Koning Leopold II zijn zinnen op het stroomgebied van de Congo. De Belgische regering zelf was helemaal niet enthousiast om een koloniale macht te worden en het Belgische parlement steunde slechts met tegenzin de persoonlijke inspanningen van de Koning om een onafhankelijke staat in Centraal-Afrika op te richten en de Belgische soevereiniteit over de Congo was toen helemaal niet voorzien. De monarch streefde dit doel helemaal alleen na, altijd in de hoop dat zijn Staat na verloop van tijd een realiteit voor het Koninkrijk België zou worden. Het echte doel was om zijn macht binnen de groep van ontwikkelde landen te vergroten, om zijn onafhankelijke staat Congo te pacificeren door een einde te maken aan de onophoudelijke stammenoorlogen en de wreedheden die daarop volgden, zoals kannibalisme, vergiftiging, menselijke offers en verminking, en de Arabisch-Swahili slavenhandelaren te verdrijven die de bevolking van het oostelijke deel van het land decimeerden.

3. Ter ondersteuning van een zeer slimme diplomatieke strategie, slaagde hij erin de andere koloniale machten te overtuigen om hem een Staat in het stroomgebied van Congo te laten oprichten in ruil voor de belofte om er vrijhandel voor iedere natie toe te staan , om de slavernij uit te roeien en er beschaving te brengen; het Verdrag van Berlijn van 1885 is in dit opzicht absoluut duidelijk. Koning Leopold werd de Vorst van de Vrijstaat Congo dankzij de diplomatieke erkenning van alle belangrijke staten van die tijd. Het was nooit de bedoeling om een militaire expeditie te organiseren om de stammen van Congo te "onderwerpen". Na internationale erkenning heeft het Belgische parlement Leopold II, naast het feit dat hij de Koning der Belgen is, gemachtigd om ook ten persoonlijke titel de Vorst van de Vrijstaat Congo te zijn. (Het was toen een gangbare praktijk; zie bijvoorbeeld

nog vandaag de Britse praktijk die het Staatshoofd van het Verenigd Koninkrijk blijft toestaan om ook het Staatshoofd van Canada, Australië, enz. te zijn) Het onderscheid is belangrijk en alle officiële documenten ondertekend door Leopold II dragen de dubbele referentie: "Léopold, Koning der Belgen" en "Soeverein van de Vrijstaat Congo". De regering van het Koninkrijk België heeft geen zeggenschap over het beheer door Leopold II van de Vrijstaat Congo gehad,en treft daarom geen wettelijke verantwoordelijkheid voor de periode van die Vrijstaat Congo.

4. Na te zijn erkend als de Vorst van de Vrijstaat Congo, ondernam hij onmiddellijk het zwaar pacificatie- en ontwikkelingsproces, waarbij hij al zijn energie en zijn eigen fortuin stak in het uitvoeren van enorme infrastructuurwerken om dit uitgestrekte gebied te openen en er factoren van vooruitgang te introduceren: de oprichting van een netwerk van beheerders en posten, de organisatie van de 'Force Publique', de komst van missironarissen met hun onderwijsprogramma's, de oprichting van een uitgebreide transport- en communicatie-infrastructuur, zoals de spoorlijn Matadi naar Leopoldstad en de ontwikkeling en exploitatie van waterwegen met een grote vloot stoomboten, de prospectie voor de mijnbouwsector, enz. Om dit alles in een recordtijd te bereiken, werd hij in 1890 gedwongen zijn enorme persoonlijke investeringen aan te vullen met een lening van 25 miljoen goudfranken van de Belgische Staat.

5. In de allereerste officiële wettelijke bepaling, de "Verordening" van 1 juli 1885, gepubliceerd in het officiële staatsbulletin nr. 1 (pagina 30), was de kwestie van het landbezit duidelijk als volgt gedefinieerd: Art 2 : ”Niemand heeft het recht om zonder titel vacante grond te bezetten, noch de inboorlingen van de grond die zij bezetten te vervreemden; vacante grond moet worden beschouwd als behorend tot de Staat ". Dit was een gevestigde praktijk in andere koloniale regio's: zie de 'Crown Lands' in het Britse rijk. En het principe van staatseigendom van vacante grond zorgde ervoor dat de inboorlingen beschermd zouden worden voor het behoud van hun territoria.

6. De verschillende stammen mochten volgens hun eigen gewoonten en cultuur leven. Alleen praktijken die als onmenselijk werden beschouwd, waren verboden, zoals kannibalisme, verminking, de begrafenis van een overleden stamhoofd met zijn levende vrouwen en gedode dienaren.

7. Het is waar dat jonge mannen werden opgeëist om de Force Publique te versterken en geleidelijk de paar duizend West-Afrikaanse huurlingen te vervangen die in de eerste jaren waren aangeworven, én dat de stamleiders moesten zorgen voor de nodige mankracht bij wegenonderhoud, draagtaken, peddelwerk, ontwikkeling van economische activiteiten en de levering van producten voor export, zoals rubber en ivoor. De invoering van een werkcultuur voor mannen, in samenlevingen waar traditiegetrouw alleen vrouwen hiervoor instonden, was op zichzelf een zeer moeilijke opdracht. De oprichting van de Force Publique (FP) had niets te maken met het inzamelen van rubber dat voornamelijk in handen was van particuliere bedrijven. De Force Publique werd voornamelijk gebruikt in anti-slavernijcampagnes tegen de Arabo-Swahili's. Er moet aan worden herinnerd dat

die FP slechts 6.051 mannen telde in 1892, 10.294 in 1895, 14.799 in 1900 en 15.908 in 1905, waarvan Belgische topofficieren altijd maar een kleine minderheid vormden.

8. Omdat enerzijds de weinige ambtenaren in de administratie zeer machtig en schaars gecontroleerd waren, en anderzijds handelaars en bedrijven met grote concessies winstgevend wilden worden en hun activiteiten uitbreiden, werden inderdaad verschillende wreedheden en brutale misbruiken gepleegd. De inzet van lokale "sentili" om toezicht te houden op de inzameling van rubber én het bonussysteem voor officiële verzamelaars hebben effectief ook geleid tot onbetwistbare misbruiken. Maar het was geen systematische noch opzettelijke manier van handelen en was zeker niet de bedoeling van de Koning: deze creëerde in 1896 een "Commissie voor de bescherming van de inheemse bevolking", samengesteld uit vertegenwoordigers van de christelijke religieuze ordes en Amerikaanse baptistenmissionarissen, met een rechtstreekse toegang tot de Gouverneur-Generaal. Toen berichten over verder misbruikpraktijken, met schrikwekkende bewijzen bleven opduiken, besloot hij in juli 1904 een internationale onderzoekscommissie naar Congo te sturen, die na vier maanden intens contact doorheen de Kolonie een zeer oprecht rapport produceerde en een lange lijst met hervormingen voorstelde. Het vernietigende rapport werd volledig gepubliceerd in het 'Bulletin Officiel' van de Vrijstaat Congo (in tegenstelling tot de praktijk in andere koloniale staten). De Koning keurde de besluiten en aanbevelingen zonder voorbehoud goed en nam niet minder dan 24 decreten met corrigerende maatregelen (volledige tekst van het rapport: zie http://www.kaowarsom.be/documents/BOC/BOEIC1905.pdf , zie pp 145- 299).

De resultaten waren zo verbluffend dat een lokale chef, Manangana uit Avakubi, de vooruitgang als volgt erkende in een smakelijke boodschap aan een Zweedse officier (Eskill Sundhagen) : "Toen de Arabieren ons land regeerden, namen onze vrouwen en onze kinderen, als slaven. Ze hebben onze dorpen verbrand. De blanke man verbrandt de dorpen nooit en als we hem kippen of bananen brengen, betaalt hij ons goed. Hij betaalt ons ook eerlijk voor de mupira (rubber) die we verzamelen. De blanke maakte een einde aan de slavernij ... Maar wij zwarten willen niettemin dat de blanke mannen naar huis gaan, omdat ze ons verplichten de wegen te onderhouden en niet langer kunnen vechten tegen de naburige stammen en onze gevangenen opeten, want als we ze eten, worden we opgehangen! ".

9. Wat betreft het diepgeworteld verhaal van "afgehakte handen" : het was een lokale gewoonte (nog steeds gangbaar in de huidige conflicten in Afrika) om de handen van dieven af te hakken en vijanden te verminken. Het handen afhakken van dieven werd al eeuwen geleden in Afrika geïntroduceerd door de Arabo-Swahili's in lijn met de islamitische sharia-wet, maar de gewoonte heeft zich naar andere stammen verspreid, zoals ook aangehaald door de Afro-Amerikaan Sowell. Deze wrede praktijk werd al in het eerste strafwetboek van Leopold II in 1888 ten strengste verboden . Het rapport van de Onderzoekscommissie uit 1905 is in dit opzicht absoluut duidelijk.

10. Inkomsten uit de verkoop van rubber droegen voornamelijk bij tot de financiering van het ontwikkelingsbudget van de Vrijstaat Congo en tot het terugbetalen van leningen van de Koning met een zware schuldenlast, ze verhoogden zijn immense persoonlijke pre-koloniale fortuin niet. Een week van rubberproductie van één maand keerde kwam de Staat toe als een vorm van belastingheffing; het inkomen van de andere drie weken ging naar de plukker zelf.

Het is waar dat de inkomsten uit de rubberhandel in België door de Koning werden gebruikt voor een aantal bekende praalgebouwen, die vandaag bekritiseerd worden . Maar in die tijd was het gebruikelijk dat alle koloniale machten geweldige gebouwen neerlegden met koloniale inkomsten.

11. Opgemerkt moet worden dat België (Vrijstaat Congo / Belgisch Congo) de enige koloniale macht was die nooit in de slavenhandel was betrokken. Inheemse volkeren werden niet tot slaaf gemaakt maar eerder bevrijd van de barbaarse slavenhandel onder leiding van de Arabo-Swahili's die verantwoordelijk waren voor onuitsprekelijke wreedheden. Het bestuur van de Koning slaagde erin vreedzame betrekkingen te ontwikkelen met de meerderheid van de stammen en, met de Force Publique - een strijdmacht die geleidelijk bestond uit inboorlingen en in de eerste jaren werd geleid door officieren van verschillende Europese nationaliteiten voordat ze exclusief werd geleid door Belgen - om een pacificatie tot stand te brengen op bijna gans dit uitgestrekte grondgebied. Zelfs in 1905 bedroeg de totale niet-inheemse aanwezigheid in de VC slechts 2.511 mensen, waaronder 1.410 Belgen. Deze Belgen waren voornamelijk actief in administratie, handel, religieuze missies en de privé sector.

12. Sommige auteurs aarzelen niet om, zonder het minste bewijs, te beweren dat het Leopold II-regime verantwoordelijk was voor de dood van miljoenen Congolezen. Deze verklaring is slechts een herhaling van de beschuldiging van genocide die nooit is aangetoond vanwege het gebrek aan statistieken en kennis over de omvang van de bevolking in 1885 bij de oprichting van de Vrijstaat Congo.

Het is bekend dat Stanley de grootte van de inheemse bevolking schatte op basis enerzijds van een zeer beperkt aantal waarnemingen langs de Congostroom en anderzijds van twijfelachtige extrapolatie berekeningsmethoden die verschillende fouten bevatten. Niemand kan zelfs vandaag de dag betrouwbare cijfers geven. Je kan je afvragen waarom zoveel verschillende groepen mensen die tussen 1885 en 1908 in de Vrijstaat Congo zijn aangekomen (missionarissen gevestigd in verschillende regio's van Congo, ingenieurs, beheerders, enz.) over dit onderwerp nooit alarm hebben geslagen. Desondanks werd deze beschuldiging enkel door Angelsaksische en Scandinavische protestanten herhaald en benadrukt, doch in de conclusies van de onafhankelijke onderzoekscommissie niet ondersteund.

Opgemerkt moet worden dat de oprichting van de Vrijstaat Congo het resultaat was van een diplomatieke campagne en niet van een bloedige militaire verovering zoals het geval was in bijvoorbeeld de Spaanse koloniën, of in de oorlog tussen het Amerikaans leger en

inheemse indianenstammen die van hun land beroofd werden en opgesloten in zogenaamde reservaten.

Het kan ook interessant zijn om de wantoestanden te onderzoeken die legio waren in onze eigen "verlichte" Amerikaanse en Europese samenlevingen van die tijd op gebied van kinderarbeid, uitbuiting van arbeiders, enz.

Waarom deze anti-koning Leopold II / anti-Belgische lastercampagne? De Britse agenda!

Op de Conferentie van Berlijn toonde geen enkele koloniale macht belangstelling in het Congobekken. Pas later bleek dat dit enorme gebied van veel groter belang was dan aanvankelijk gedacht en dat de vertegenwoordigers van de koloniale machten er door de Belgische diplomaten te slim af werden. Maar de Britten en de Fransen maakten zich niet al te veel zorgen, omdat ze ervan overtuigd waren dat Belgische nieuwkomers op het koloniale toneel dit grote grondgebied toch niet zouden kunnen beheren. Maar toen uiteindelijk bleek dat de Koning en zijn administratie hun beloften hielden, moesten de Belgen op de een of andere manier buitenspel gezet worden, zodat het Congobekken onder de andere koloniale machten verdeeld kon worden. Welke betere manier om de Belgen uit te zetten dan door een lastercampagne?

Toen handelaren in de stad Liverpool het centrum van de koloniale handel geleidelijk naar Antwerpen zagen verhuizen, steunden ze de lastercampagne van de 'Association for the Reform of the Congo' door E.D. Morel. Oorspronkelijk een bewonderaar van de Belgische kolonisatie ("Het werk dat de Belgen in tropisch Afrika hebben verricht, zal gunstig zijn in vergelijking met dat van elke andere natie ... Ondanks het gedrag van een half dozijn boefjes die we in alle landen onder de zon vinden, hebben de Belgen iets om trots op te zijn. We kunnen ze geen volledige gerechtigheid doen ") zal Morel later toegeven dat hij in zijn actie tegen kolonisatie in het algemeen het niet aandurfde om de grote mogendheden, vooral niet de Britten en de Fransen (hij had beide nationaliteiten) aan te vallen en moest het de zwakste schakel zijn.

Sommige protestantse missionarissen hadden ook wrok tegen Leopold II omdat de Koning in zijn betrachting naar beschaving zwaar leunde op katholieke missionarissen. De aanwezige protestantse missies betreurden aanvankelijk wat zij (waarschijnlijk terecht) beschouwden als favoritisme voor de katholieke missies.

Voor andere koloniale machten was deze lastercampagne tegen Leopold II ook een welkome afleiding. Is het niet interessant aan te geven dat de anti-Leopold campagne min of meer samenviel met de censuur van (tot voor kort verborgen) rapport van Savorgnan de Brazza in 1905 over de toestanden in Frans-Congo, met de Duitse genocide op de volkeren Nama en Herrero, en met de Britse wandaden tijdens de Boerenoorlog?

In 1904, geïrriteerd door de beschuldigingen van zware misdaden die in het Verenigd Koninkrijk tegen Belgische officieren waren gelegd, spande Koning Leopold II in Londen een lasterproces aan voor de rechtbank . De Britse beklaagden (Burrows en Everett) werden veroordeeld wegens laster omdat ze hun beschuldigingen niet konden bewijzen. Deze zaak, die een grote impact had in het Verenigd Koninkrijk, maakte een einde aan de lastercampagne van die tijd.

De Britse consul Roger Casement bracht, na een verblijf op uitnodiging van een Amerikaanse missionaris, wat hij "het onweerlegbaar bewijs van Belgische wreedheid" noemde. Hij had inderdaad een levende persoon gevonden (de enige echte) die beweerde dat zijn hand door een Congolese soldaat was afgehakt. Later werd echter vastgesteld dat de ongelukkige jongeman had gelogen omdat zijn hand klinisch was geamputeerd na een infectie veroorzaakt door een dierenbeet. Hierbij dient nog opgemerkt te worden dat de betrouwbaarheid van Casement nogal twijfelachtig was op andere gronden : deze Ierse diplomaat werd uiteindelijk door de Britten opgehangen wegens verraad.

13. De soevereine rechten van Koning Leopold over Congo werden in 1908 in een verdeeld parlement aan België overgedragen, met een kleine meerderheid omdat de handelselite in België helemaal niet geïnteresseerd was in een kolonie en voorkeur gaf aan investeringen in China, Rusland, Egypte en Zuid-Amerika! Maar de Belgische regering nam snel haar verantwoordelijkheden en de fundamentele rechten van het Congolese volk werden versterkt (vgl. Het "koloniale handvest", gepubliceerd in het Officiële bulletin van Belgisch Congo nr. 1).

De Belgische Staat heeft meteen de ontwikkeling van dit uitgestrekte grondgebied, 80 keer groter dan het zijne, nagestreefd en overal in het land de "Pax Belgica" gevestigd. Dit legde de basis voor een buitengewoon snelle en substantiële ontwikkeling op alle fronten. In drie generaties tijd werd dit uitgestrekte land de twintigste eeuw binnengestuwd. Ten tijde van zijn onafhankelijkheid in 1960 was Belgisch Congo het rijkste land van Afrika, met een ontwikkelingsniveau dat dicht bij dat van Canada lag en op dat moment hoger dan dat van Zuid-Korea.

Bovenal slaagden de Belgische kolonisatoren erin om tijdens hun bewind het zogenaamde GNW ('Gross National Welfare', of Bruto nationaal welzijn) te vestigen, met volgende kenmerken:

- Vrede, orde en veiligheid overal.

- Afwezigheid van grote hongersnoden

- Gratis medische dienst van hoge kwaliteit, overal aangeboden tot op de meest afgelegen plaatsen

- Gratis en kwaliteitsvol onderwijs

Uw plan om een film over dit thema te maken biedt een goede gelegenheid om bepaalde historische feiten in hun context en in hun objectieve realiteit te plaatsen. We blijven ter beschikking van uw team om hun onderzoek te documenteren met informatie van topkwaliteit, betrouwbaar en niet gemanipuleerd.

Voor de Raad van Bestuur,

Renier NIJSKENS, Baudouin PEETERS,

Voorzitter Gedelegeerd Bestuurder

BIBLIOGRAFIE & BRONNEN

1. *The Fall of the Congo Arabs*, Sidney LANGFORD HINDE, Ostara Publications, 1897

2. *The Truth about the Congo*, Frederick STARR, Forgotten Books, 1907

3. *The Last Journals of David Livingstone, in Central Africa, from 1865 to his death*, David LIVINGSTONE, Horace Wallers, 2 vol., 1866-1868

4. *Across Africa,* Verney Lovett CAMERON, Daldy, Isbister & Co., 2 vol., 1877

5. *The Congo State or the Growth of civilization in Central*, Charles Demetrius BOULGER, Thacker, 1898

6. *The Congo state is not a slave state: A reply to Mr. E.D. Morel's pamphlet entitled "The Congo slave state"*, University of Michigan Library, Jan. 1903

7. *The King Incorporated: Leopold the Second and the Congo*, Neal ASCHERSON, Granta Books, 1963

8. *Leopold II of the Belgians: King of colonialism*, Barbara EMERSON, St. Martin's Press, 1979

9. *New Africa. An Essay over Government Civilization in New Countries and on the Foundation, Organization and Administration of the Congo Free State,* Edouard DESCAMPS, Sampson Low, Marston & C°, 1904

10. *Six years of adventure in Congo-land*, Edward-James GLAVE, S. Low, Marston, Ltd, 1893

11. *Cruelty in the Congo Free State*, Century Magazine, Sept. 1897

12. *Colonialism in Africa* (1870-1960), Jean STENGERS, Peter Duignan and L.H. Gann, 1969

13. *E.D. Morel's, History of the Congo, Reform Movement,* Roger LOUIS Roger & Jean STENGERS, Clarendon press, Oxford, 1968

14. *The Congo Free State*, Guido DE WEERD, Dynamedia, 2017

15. *Glance at the past*, UROME/KBUOL, 2017

16. *L'Etat Indépendant du Congo (1885-1908)*, André-Bernard ERGO, L'Harmattan, 2013

17. *L'Etat Indépendant du Congo*, Guido DE WEERD, Dynamedia, 2015

18. *Le Congo au temps des Belges*, André DE MAERE D'AERTRYCKE, André VLEURINCK, André SCHOROCHOFF, & Pierre VERCAUTEREN, Dynamedia, 2019

19. *Congo mythes et réalités*, Jean STENGERS, Racine, 2017, pp 307 et 308,
(l'historien livre une critique en français de l'ouvrage de HOCHSCHILD. Ce document que vous trouverez en annexe pourrait être traduit en anglais).

20. *Léopold II Le plus grand Chef d'Etat du Congo*, J-P NZAZA KABU ZEX-KONGO, L'Harmattan, 2019

21. *Léopold II Potentat Congolais,* Pierre-Luc PLASMAN, Racine, 2019

22. *Congo. Mémoires à vif*, Luc BEYER DE RYKE, Editions Mols, 2019

23. *Congo, l'autre histoire*, Charles LEONARD, Editions Masoin / Dynamedia, 2014

24. *Congo Belge. La colonie assassinée,* André-Bernard ERGO, L'Harmattan, 2009